

आत्मकथानां

अमृत पिन्दुओ.

लेखक-महात्मा गांधीजी.

नम्र सूचन

इस ग्रन्थ के अभ्यास का कार्य पूर्ण होते ही नियत
समयावधि में शीघ्र वापस करने की कृपा करें.
जिससे अन्य वाचकगण इसका उपयोग कर सकें.

संशोधक-

आलाभाध वीर्येंद्र देसाय.

આત્મકથાનાં અમૃત પિન્દુઓ.

લેખક-મહાત્મા ગાંધીજી.

સંગ્રાહક-
ખાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ.
(ભિક્ષુ.)

શુભ્ય એ આના

પ્રકાશક-
રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈ,
શ્રી વિજયધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર,
બેલનગંજ-આગ્રા.

પ્રથમ આવૃત્તિ

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

આર. વનમાળીદાસ,
સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ.

નાગરદાસ પ્રાગજી બુકસેલર,
દોશીવાઠાની પોળ, અમદાવાદ.

જયન્તિલાલ મણિલાલ ઘડીઆળી,
લાવનગર.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

મુદ્રક-
અંબાલાલ વિકૃલભાઈ ઠક્કર.
લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રી. પ્રેસ,
વડોદરા. તા. ૧૫-૯-૧૯૩૧

વાંચતાં પહેલાં જરા

“ સત્યના પ્રયોગો અને આત્મકથા ” ઘણા સમય પહેલાં મેં વાંચી હતી. તે સમયે મને તેમાં વધારે સમજવા જેવું કંઈક દેખાણું હતું. પણ અન્ય કાર્યોના બોજ નીચે દબાતાં તે ન બની શક્યું. પણ સુભાગ્યે પુનઃ તેને વાંચવાનો અને વિચારવાનો સમય મળતાં મને એમાં સુંદર અને સત્ય વિચારોનો સાગર ઉછળતો નજરે પડ્યો—જીવનને માટે કાંઈ સમજવા જેવું દેખાયું. આત્મકથાનાં કેટલાંક પ્રકરણોએ, કેટલાક ફકરાઓએ, કેટલીક લાઇનોએ મારા ઉપર સારી જેવી અસર કરી. મારી દ્રષ્ટિએ એ ધર્મવચનો જેવાં દેખાયાં. અકસ્માત્ મારે મન એનો સંગ્રહ કરવાને લલચાયું. અને ઉત્સાહથી—બની શકે તેટલી સાવચેતીથી—કેટલાક ફકરાઓ મેં ઉતારી લીધા અને એ નોટબુક મારી પ્રિય પોથી બની. પણ જેમ કાળે નાનું એવું ઝાડ કબીરવડ અને તેમ મારી હસ્તલિખિત પોથી આજે છપાએલ પુસ્તકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને એ સ્વરૂપ નિર્માતા તરીકે સ્નેહી બંધુ શ્રી અભયચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીનો આભાર માનવો રહ્યો.

વિશ્વ વિખ્યાત ગાંધીજીને ભલે કોઈ મહાત્મા કહેતાં ખચકાતું હોય, રાજનીતિજ્ઞો તેમને ભલે રાજનીતિ ધુરંધર કહેતાં ખચકાતા હોય, ધર્માચાર્યો તેમને ધર્મધુરંધર કહેતાં ખચકાતા હોય, કોઈ પયગમ્બર કે અવતાર માનવા ના પાડતા હોય પણ તેમને એક સાચા મનુષ્ય તરીકે ઓળખવાની ના પાડનાર કોઈક જ વિચાર શક્તિવાળો કદાચ નીકળે ? અને માનવજીવનમાં માનવ જીવનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાએ પહોંચવું તેજ સૌથી સાચું લક્ષ્ય હોય.

શકે. છતાં મહાત્માજીની દૃષ્ટિએ તેમની નમ્રતા-લઘુતા કેવી છે તે સર્વ વિદિત છે.

તો પ્રત્યેક વાચક આને હૃદયનાં કાલુષ્યો ક્ષણ માટે દૂર કરી વાંચે. કારણ કે મેલા કાચમાં શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બ ન પડી શકે. વાંચે અને વિચારક તરીકે વાંચે. એક એક વાક્ય એક એક ગીતા વચનની ગરજ સારશે. વાંચનાર ગાંધીજીને કાંઈક આચાર અને વિચારમાં સમજતો થશે. ભ્રમનાં આવર્તો નીકળી જશે.

આ પ્રયત્ન મેં મારી ખાતર જ કર્યો હતો. ખીજની ખાતર યા અન્ય લાલચથી નો'તો જ કર્યો. આ પ્રયત્ને જેમ મને સારો લાભ આપ્યો છે તેમ વાચકને આપે એ જ વાંચ્યા.

અન્તમાં વાચક વિચારકની દૃષ્ટિએ વાંચે, આટલી નાની પુસ્તિકામાં જ ખજાનો-અમૂલ્ય ખજાનો લઈ્યો છે. આવડે તો ખોળી લે અને ભોગવે ! વાચકના લાભમાં જ સંગ્રાહક પોતાની મહેનતનું મૂલ્ય મુલવે છે.

સંગ્રાહક
બાલાલાલ વી. દેસાઈ.

૧

ભાલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવા સારૂ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બને !

૨

વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલું હું સમજ્યો હતો. તેઓ કહે તેમ કરવું, કરે તેના કાળ આપણે ન બનવું.

૩

વિવાહ અને વિદ્યાભ્યાસ બેઉ એક સાથે તો હિંદુ સંસારમાં જ હોય.

૫

૪

વ્યાયામને એટલે શારીરિક કેળવણીને માનસિકના જેવુંજ સ્થાન વિદ્યાભ્યાસમાં હોવું જોઈએ.

૫

સાચું ખોલનારે અને સાચું કરનારે ગાફેલ પણ નજ રહેવું જોઈએ.

૬

કોઈ પણ હિંદુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવું જોઈએ.

૭

મેં વિષયની ઇચ્છા કરી એટલે હું તે કરી ચૂક્યો. છતાં લૌકિક દષ્ટિએ ઇચ્છા કર્યા છતાં પ્રત્યક્ષ કર્મથી જે બચે છે તેને આપણે બચ્યો ગણીએ છીએ.

૮

જેને સુધારવા છે તેની સાથે મિત્રતા હોય નહિ. મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના હોય. એવી મિત્રતા જગતમાં કવચિતજ જોવામાં આવે છે. મિત્રતા સરખા ગુણવાળા વચ્ચે શોભે અને નભે, મિત્રતા એક બીજાના ઉપર અસર પાડ્યા વિના ન જ રહે એટલે મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ ઓછો હોય છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે. કેમકે મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને પ્રયાસની

આવશ્યકતા છે. જેને આત્માની, ઈશ્વરની મિત્રતા જોઈએ છે તેણે એકાકી રહેવું ઘટે છે.

૯

મેં સ્ત્રીને હમેશાં સહનશીલતાની મૂર્તિ કહી છે. નોકર ઉપર ખોટો વહેમ જાય ત્યારે નોકર નોકરી છોડે, પુત્ર ઉપર એવું વીતે તો બાપનું ઘર છોડે. મિત્ર મિત્ર વચ્ચે વહેમ ફાગલ થાય ત્યારે મિત્રતા તુટે, સ્ત્રી ધણી ઉપર વહેમ લાવે તો સમસમીને બેસી રહે. પણ જો પતિ પત્નીના વિષે વહેમ લાવે તો પત્નીના બિચારીના લોગજ મળ્યા. તે કયાં જાય ? ઉચ્ચ મનાતા વર્ણની હિંદુ સ્ત્રી અદાલતમાં જઈ બંધાએલી ગાંઠને કપાવી પણ ન શકે, એવો એક પક્ષી ન્યાય તેને સાડ રહેલો છે.

૧૦

પત્ની પતિની ઠાસી નથી. પણ સહચારિણી છે, સહધર્મિણી છે, બંને એક બીજાનાં દુઃખનાં ભાગીદાર સરખાં છે. અને જેટલી સ્વતંત્રતા-સાડું નઠાડું કરવાની પતિને છે તેટલીજ સ્ત્રીને છે.

૧૧

સ્વાદનું ખર્ચું સ્થાન જીલ નથી પણ મન છે.

૧૨

તે (યુરોપ) મુલકમાં નિશાળમાં કે કોલેજમાં લણુનારા કોઈ વિવાહિત ન હોય. વિવાહિતને વિદ્યાર્થીજીવન ન હોય. આપણામાં તો પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારીનેજ

નામે ઓળખાતો. આ જમાનામાંજ ખાલવિવાહનો ચાલ ચડ્યો છે.

૧૩

ધર્મશાસ્ત્રનું ને દુનિયાના ધર્મોનું કંઈક ભાન તો થયું પણ તેવું જ્ઞાન મનુષ્યને બચાવવા સારું પુરતું નીવડતું નથી. આપત્તિ વેળા જે વસ્તુ મનુષ્યને બચાવે છે તેનું તેને તે વેળા ભાન હોતું નથી. નાસ્તિક જ્યારે બચે છે ત્યારે કહે છે કે પોતે અકસ્માતથી બચી ગયો. આસ્તિક એવે પ્રસંગે કહેશે કે મને ઇશ્વરે બચાવ્યો. ધર્મોના અભ્યાસથી. સંયમથી ઇશ્વર તેના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે, એવું અનુમાન પરિણામ પછી તે કરી દે છે. એવું અનુમાન કરવાનો તેને અધિકાર છે. પણ બચતી વેળા તે જાણતો નથી કે તેને તેનો સંયમ બચાવે છે કે કોણ બચાવે છે ? જે પોતાના સંયમબળનું અભિમાન રાખે છે તેનો સંયમ રાજાઈ બચેલા કોણે નથી અનુભવ્યો ? શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એવે સમયે થોથાં સમાન લાગે છે.

૧૪

અક્ષરજ્ઞાન આપનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી ચલાવી લેવાય, પણ આત્મદર્શન કરાવનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી નજ ચલાવાય. ગુરૂપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીનેજ અપાય. ગુરૂની શોધમાં સફળતા રહેલી છે. કેમકે શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણેજ ગુરૂ મળે છે. યોગ્યતા પ્રાપ્તિને સારૂ સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો ઢરેક સાધકને અધિકાર છે, એ તેનો અર્થ છે. એ પ્રયત્નનું ફળ ઇશ્વરાધીન છે.

૧૫

જે વસ્તુ બહિરમાં ન કરાય, તે છુપી રીતે કરવા માફ મનજ કબુલ ન કરતું.

૧૬

સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી. પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીઈએ છીએ, ચાલીએ બેસીએ છીએ, એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાંયે તે વધારે સાચી વસ્તુ છે. એજ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી ઉપાસના, આવી પ્રાર્થના, એ કંઈ વાણીના વૈભવ નથી. તેણું મુળ કંઈ નથી પણ હૃદય છે. તેથી જો આપણે હૃદયની નિર્મળતાને પહોંચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને સુસંગઠિત રાખીએ તો તેમાંથીજ સૂર નીકળે છે. તે સૂર ગગનગામી બને છે. તેને સાફ જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવેજ અદ્ભૂત વસ્તુ છે. વિકારો રૂપી મળોની શુદ્ધિ કરવા સાફ હાદ્ધિક ઉપાસના જડીબુટ્ટી છે. પણ તે પ્રસાદી સાફ આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા જોઈએ.

૧૭

શુશ્રૂષાની મારી વૃત્તિને મેં શોખ તરીકે ઓળખાવી છે. કેમકે હું જોઈ શક્યો છું કે જ્યારે આ ગુણો આનંદદાયક થઈ પડે છે ત્યારે નબી શકે છે. તાણીતૂશીને અથવા દેખાવ કે શરમને ખાતર થાય છે ત્યારે તે માણસને કચડી નાખે છે. ને

૯

તે કરતો છતો! માણસ કરમાય છે. જે સેવામાં આનંદ નથી મળતો, તે નથી સેવકને ફળતી કે નથી સેવ્યને લાવતી. જે સેવામાં આનંદ મળે છે તે સેવા આગળ એશઆરામ કે ધનોપાર્જન ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ તુચ્છ લાગે છે.

૧૮

ઘણી જાહેર સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિને સાફ તેમજ તેમના તંત્રને સાફ જવાબદાર રહ્યા પછી મારો દૃઢ નિર્ણય એ થયો છે કે કોઈ પણ જાહેર સંસ્થાએ સ્થાયી ફંડ ઉપર નભવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમાં તેની નૈતિક અધોગતિનું મૂળ રહેલું છે.

૧૯

હરકોઈ સંસ્થાનો ઝીણવટથી રખાએલો હિસાબ તેનું નાક છે. તેના વિના તે સંસ્થા છેવટે ગંદી ને પ્રતિષ્ઠા રહિત થઈ જાય છે. શુદ્ધ હિસાબ વિના શુદ્ધ સત્યની રખેવાળી અસંભવિત છે.

૨૦

જાહેર કામ કદી કરજ કરીને કરવું નહિં. લોકોનો જીજ્ઞાં કામો માટે લલે વિશ્વાસ રખાય, પણ પૈસાના વાય-દાનો વિશ્વાસ ન રખાય. ભરાયેલી રકમ આપવાનો ધર્મ લોકો કયાંયે નિયમિત રીતે પાળતા નથી એમ મેં જોઈ લીધું હતું.

૧૦

૨૧

જ્યાં સંસ્કાર બળવાન છે ત્યાં શીખામણુ બધી મિથ્યા લવારો થઇ પડે છે.

૨૨

મને હું એવું પ્રમાણુ પત્ર સ્હેજે આપી શકું છું કે મારી જીભ કે કલમમાંથી વિચાર્યા વિના કે માખ્યા વિના ભાગ્યેજ કોઇ શબ્દ નીકળે છે. મારાં ભાષણુ કે લખાણુમાંના કોઇ ભાગને સાફ મને શરમ કે પશ્ચાતાપ કરવાપણું છે એવું મને સ્મરણુ નથી. અનેક લયોમાંથી હું બચી ગયો છું. ને મારો ઘણો વખત બચી ગયો છે એ વળી અદકો લાભ.

૨૩

અનુભવે મને એવું પણ બતાવ્યું છે કે સત્યના પુનઃ-રીએ મૌનનું સેવન કરવું ઘટે છે. જાણે અજાણ્યે પણ મનુષ્ય ઘણીવેળા અતિશયોક્તિ કરે છે. અથવા જે કહેવા યોગ્ય હોય તે છુપાવે છે કે બુદ્ધી રીતે કહે છે. આવાં સંક-ટોમાંથી બચવાને ખાતર પણ અદ્વભાષી થવું આવશ્યક છે. થોડું બોલનાર વગર વિચારે નહીં બોલે. પોતાના દરેક શબ્દને તોળશે.

૨૪

હું પાપના પરિણામથી મુક્તિ નથી માગતો, હું તો પાપવૃત્તિમાંથી, પાપી કર્મમાંથી મુક્તિ માગું છું. તે ન મળે ત્યાં લગી મારી અશાન્તિ મને પ્રિય રહેશે.

૨૫

વેપારમાં સત્ય ન ચાલે એવું હું વેપારીઓને મોઢથી સાંભળતો આવ્યો હતો. એ વાત હું ત્યારે નહોતો માનતો, આજ પણ નથી માનતો. “વેપારને અને સત્યને ન બને” એમ કહેનારા વેપારી મિત્ર આજ પણ પડયા છે. તેઓ વેપારને વ્યવહાર કહે છે, સત્યને ધર્મ કહે છે અને દલીલ કરે છે કે વ્યવહાર એક વસ્તુ છે, ધર્મ બીજી. વ્યવહારમાં શુદ્ધ સત્ય ન જ ચાલે. તેમાં યથાશક્તિજ સત્ય બોલાય ચલાય. આ સ્થિતિનો મેં મારા ભાષણમાં વિરોધ કર્યો.

૨૬

મેં તો નિયમ જ કર્યો છે કે મારી જાત ઉપર વીતે તેને સારૂ મારે અદાલતે ન જ ચઢવું, એટલે મારે કેસ નથી કરવો.

૨૭

હું ખરી વકીલાત શીખ્યો. મનુષ્યની સારી બાબુ બોળી કાઢતાં શીખ્યો. મનુષ્ય હૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં શીખ્યો. મેં જોયું કે વકીલનું કર્તવ્ય પક્ષકારોની વચ્ચે પડેલી તૂટ સાંધવાનું છે. આ શિક્ષણે મારા મનમાં એવી જડ ઘાલી કેં મારી વીસ વર્ષની વકીલાતનો મુખ્ય કાળ મારી ઓફીસમાં બેઠાં સેંકડો કેસોની સમાધાની કરાવવામાં જ ગયો. તેમાં મેં જોયું નહિ. દ્રવ્ય જોયું એમ પણ ન કહેવાય. આત્મા તો ન જ જોયો.

૨૮

અદાલતોનું ચિહ્ન ત્રાજવું છે. તેને ઝાલનાર એક

નિષ્પક્ષપાતી, આંધળી પણ ડાહી ડાસી છે. તેને વિધિએ આંધળી ઘડી છે. જેથી તે મોં જોઈને ટીલું ન કરે પણ જે ગુણે યોગ્ય હોય તેને ટીલું કરે.

૨૯

બીજાંને નામોશ કરી મનુષ્યો પોતે કેમ સાન માની શકતાં હશે એ કોયડો હજી લગી હું ઉકેલી શક્યો નથી.

૩૦

જ્યાં જ્યાં ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને સત્ય છે ત્યાં ભેદો પણ લાભદાયક નીવડે છે.

૩૧

દેશપ્રેમી એક પણ અંગને બને ત્યાં લગી જતું ન કરે.

૩૨

મારો અનુભવ મને કહે છે કે સામા પક્ષને ન્યાય આપીને આપણે ન્યાય વહેલો મેળવીએ છીએ.

૩૩

બનેલા બનાવોને વિષે આવી ચર્ચાજ મિથ્યા છે. બનેલાને સમજી લઈએ. તેમાંથી શીખવાનું મળે તેટલું શીખી લઈએ, એટલુંજ ઉપયોગી છે. અમુક પ્રસંગે અમુક મનુષ્ય શું કરશે એ નિષ્કર્ષપૂર્વક કહી જ ન શકાય. તેમજ મનુષ્યના આદ્યાચાર ઉપરથી તેના ગુણની જે પરીક્ષા થાય છે તે

અધુરી હોઈ અનુમાન માત્ર હોય છે, એમ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

૩૪

જાહેર સંસ્થા એટલે લોકોની મંજૂરી ને લોકોનાં નાણાંથી ચાલતી સંસ્થા.

એ સંસ્થાને જ્યારે લોકોની મદદ ન મળે, ત્યારે તેને હસ્તી ભોગવવાનો અધિકાર જ નથી.

સ્થાયી મિલકતથી નભતી સંસ્થા લોકમતથી સ્વતંત્ર બની જતી જોવામાં આવે છે. ને કેટલીક વેળા તો ઉલટાં આચરણ પણ કરે છે. આવો અનુભવ હિંદુસ્તાનમાં આપણને ડગલે ડગલે થાય છે.

કેટલીક ધાર્મિક ગણાતી સંસ્થાઓના હિસાબકિતાબનું ઠેકાણું જ નથી. તેના વાલીઓ તેના માલીક થઈ પડ્યા છે, ને કેઈને જવાબદાર હોય તેમ નથી.

જેમ કુદરત પોતે રોજનું પેદા કરી રોજનું જમે છે. તેમ જાહેર સંસ્થાઓનું હોવું જોઈએ એ વિષે મને શંકા જ નથી.

જે સંસ્થાને લોકો મદદ કરવાને તૈયાર ન હોય તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે નભવાનો અધિકાર જ નથી. પ્રતિવર્ષ મળતો ફાળો તે તે સંસ્થાની લોક પ્રિયતાની અને તેના સંચાલકોની પ્રમાણિકતાની કસોટી છે. અને ફરેક સંસ્થાએ એ કસોટી ઉપર ચઢવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.

આ લખાણની ગેરસમજ ન થાઓ ? ઉપરની ટીકા એવી સંસ્થાઓને લાગુ નથી પડતી કે જેને મકાન ઇત્યાદિની આવશ્યકતા હોય.

જાહેર સંસ્થાઓના ચાલુ ખર્ચોનો આધાર લોકો પાસેથી મળતા ફાળા ઉપર રહેવો જોઈએ.

૩૫

આપણામાં એવો વહેમ છે કે પહેલાં પાંચ વર્ષ ખાળકને કેળવણી પામવાપણું હોતું નથી. ખરી વાત એ છે કે પહેલાં પાંચ વર્ષમાં ખાળક જે પામે છે તે પછી પામતું જ નથી. ખાળકની કેળવણી માતાના ઉદરથીજ શરૂ થાય છે એમ હું અનુભવથી કહી શકું છું.

૩૫

જે સમજી દંપતિ હશે તે તો કદી દંપતીસંગને વિષય વાસના સંતોષવાનું સાધન નહિં બનાવે. પણ જ્યારે તેમને સંતતિની ઇચ્છા થશે ત્યારેજ સંગ કરશે.

૩૬

રતિસુખ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ માનવામાં મને તો ઘોર અજ્ઞાનજ જણાય છે. જનનક્રિયા ઉપર સંસારની હસ્તીનો આધાર છે. સંસાર એ ઇશ્વરની લીલાનું સ્થાન છે, તેના મહિમાનું પ્રતિબિમ્બ છે. તેની સુવ્યવસ્થિત વૃદ્ધિને અર્થેજ રતિક્રિયા નિર્માણેલી છે, એમ સમજનાર વિષય વાસનાને મહા પ્રયત્ને કરીને પણ રોકશે. અને રતિભોગને પરિણામે જે

સંતતિ થાય તેની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રક્ષા કરવાને અંગે, મેળવવું જોઈએ તે જ્ઞાન મેળવશે, ને તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રજાને આપશે.

૩૭

વ્રત બંધન નથી પણ સ્વતંત્રતાનું દ્વાર છે.

૩૮

મેં જોયું કે વ્રતથી ન બંધાવામાં મનુષ્ય મોહમાં પડે છે. વ્રતથી બંધાવું એ વ્યભિચારમાંથી નીકળી એક પત્નીનો સંબંધ બાંધવા જેવું છે. ‘હું’ પ્રયત્ન કરવામાં માનું છું વ્રતથી બંધાવા નથી માગતો’ એ વચન નિર્બળતાની નિશાની છે. ને તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે ભોગની ઇચ્છા છે.

જે વસ્તુ ત્યાગ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં હાનિ કેમ હોઈ શકે? જે સર્પ મને કરડવાનો છે તેનો હું નિશ્ચય-પૂર્વક ત્યાગ કરું છું, ત્યાગનો માત્ર પ્રયત્ન કરતો નથી. હું જાણું છું કે માત્ર પ્રયત્ન પર રહેવામાં મરવું રહેલું છે. પ્રયત્નમાં સર્પની વિકરાળતાના સ્પષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ છે. તેજ પ્રમાણે જે વસ્તુના ત્યાગનો આપણે માત્ર પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે વસ્તુના ત્યાગની યોગ્યતાને વિષે આપણને સ્પષ્ટ દર્શન નથી થયું એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩૯

બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું હોય તો સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબુ મેળવવો જ જોઈએ. જો સ્વાદને છતાય તો બ્રહ્મચર્ય અતિશય સહેલું છે એ મેં જાતે અનુભવ્યું.

૪૦

ઇન્દ્રિય હમનના હેતુથી ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા ઉપવાસની ઇન્દ્રિય હમનમાં બહુ મહત્ત્વ મળે છે, એ વિષે મને શંકા નથી. કેટલાક લોકો ઉપવાસ કર્યા છતાં નિષ્ફળ બન્ય છે તેનું કારણ એ છે કે ઉપવાસજ બધું કરી શકશે એમ માની તેઓ માત્ર સ્થુળ ઉપવાસ કરે છે. ને મનથી છપ્પન લોગ આરોગે છે. ઉપવાસ દરમ્યાન ઉપવાસ છુટયે શું ખાઇશું એના વિચારોનો સ્વાદ લીધા કરે છે. ને પછી ફરીયાદ કરે છે કે નથી સ્વાદેન્દ્રિયનો સંયમ થયો અને નથી જનનેન્દ્રિયનો.

૪૧

ઉપવાસની ખરી ઉપયોગીતા ત્યાંજ હોય જ્યાં માણસનું મન પણ દેહહમનમાં સાથ આપે. એટલે કે મનને પણ વિષય-લોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યો હોવો જોઈએ. વિષયનાં મૂળિયાં મનમાં રહેલાં છે. ઉપવાસાદિ સાધનોની મહત્ત્વ જો કે ઘણી છતાં પ્રમાણમાં થોડીજ હોય છે. એમ કહી શકાય કે ઉપવાસ કરતો છતો મનુષ્ય વિષયાસક્ત રહી શકે છે ખરો. પણ ઉપવાસ વિના વિષયાશક્તિનો જડમૂળથી નાશ સંભવતો નથી. તેથી પ્રદ્યયર્થના પાલનમાં ઉપવાસ અનિવાર્ય અંગ છે.

૪૨

સત્ય એક વિશાળ વૃક્ષ છે. તેને જેમ સેવે તેમ તેમાંથી અનેક ફળો નિપજતાં જોવામાં આવે છે. તેને અંતજ હોતો નથી. જેમ જેમ તેમાં ઉંડા ઉતરીએ તેમ તેમ તેમાંથી રત્નો મળ્યાં કરે છે, સેવાના પ્રસંગો જડયા કરે છે.

૪૩

જાહેર સેવકને અંગત લેટો ન હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર હું આવેલો છું.

૪૪

મેં માન્યું અને હજી માનું છું કે મને તેવાં કામછતાં જેમ આપણે ખાવાનો સમય કાઢીએ છીએ તેમજ વ્યાયામનો કાઢવો જોઈએ. તેથી દેશની સેવા વધારે થાય, પણ ઓછી નહિ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૪૫

મારે મન ઘેટાંના જીવની કિંમત મનુષ્યના જીવના કરતાં ઓછી નથી. મનુષ્ય દેહને નિલાવવા હું ઘેટાંનો દેહ લેવા તૈયાર ન થાઉં. જેમ વધારે અપંગ જીવ તેમ તેને મનુષ્યના ઘાતકીપણાથી બચવા મનુષ્યના આશ્રયનો વધારે અધિકાર છે એમ હું માનું છું. પણ તેવી ચોગ્યતા વિના મનુષ્ય આશ્રય આપવા પણ અસમર્થ છે. ઘેટાંને આ પાપી હોમમાંથી બચાવવા મારી પાસે છે તેના કરતાં અતિશય વધારે આત્મશુદ્ધિની અને ત્યાગની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ અને એ ત્યાગની અત્યારે તો ઝંખના કરતાંજ મારે મરવું રહ્યું છે એમ લાગે છે. એવો કેઈ તેજસ્વી પુરૂષ કે એવી કેઈ તેજસ્વિની સતી પેઢા થાઓ જે આ મહાપાતકમાંથી મનુષ્યને બચાવે, નિર્દોષ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે ને મંદિરને શુદ્ધ કરે, એવી પ્રાર્થના તો નિરંતર કરું છું.

૪૬

ભગવાનની દયા વિષે જો કોઈને શંકા હોય તો આવાં (કાશી વિશ્વનાથ જેવાં) તીર્થ દેત્રો જુઓ. તે મહાયોગી પોતાને નામે કેટલાં ધર્તીંગ, અધર્મ, પાપાંડ ઇત્યાદિ સહન કરે છે. તેણે તો કહી મેલ્યું છે.

‘ યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ’

એટલે કે ‘ કરણી તેવી ભરણી ’ કર્મને કોણ મિથ્યા કરનારું છે ? પછી ભગવાનને વચમાં પડવા પાછુંજ ક્યાં છે ? તેણે તો પોતાનો કાયદો બનાવીને હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.

૪૭

મને તો લાગે છે કે મનુષ્યના ધર્મની કસોટી (આવેજ) સમયે થાય. ખરોખોટો પણ મેં એવો ધર્મ માન્યો છે કે મનુષ્યે માંસાદિક ન ખાવાં જોઈએ. જીવનનાં સાધનોની પણ હદ હોય. જીવવાને ખાતર પણ અમુક વસ્તુઓ આપણે ન કરીએ.

૪૮

પ્રયત્નશીલ બ્રહ્મચારી પોતાની ઉણપોનું નિત્ય દર્શન કરશે. પોતાનામાં ખૂણેખોચરે છુપાઈ રહેલા વિકારોને ઓળખી લેશે, ને તેમને કાઢવા સતત પ્રયત્ન કરશે.

૪૯

જ્યાં લગી વિચારો પર એવો કાબુ નથી મળ્યો કે ઇચ્છા વિના એક પણ વિચાર ન આવે, ત્યાં લગી સંપૂર્ણ

બ્રહ્મચર્ય નથી. વિચાર માત્ર વિકાર છે. તેને વશ કરવા એટલે મનને વશ કરવું અને મનને વશ કરવું તે વાયુને વશ કરવા કરતાં એ કઠિન છે. આમ છતાં જો આત્મા છે તો આ વસ્તુ પણ સાધ્ય છેજ.

૫૦

આ જગતમાં જ્યાં ઇશ્વર કહો કે સત્ય કહો તે સિવાય બીજું કંઈ જ નિશ્ચિત નથી ત્યાં નિશ્ચિતપણાનો ખ્યાલ કરવો એજ દોષમય લાગે છે. આ જે બધું આપણી આસપાસ દેખાય છે ને બને છે તે બધું અનિશ્ચિત છે, ક્ષણિક છે, તેમ જે પરમતત્ત્વ નિશ્ચિત રૂપે છુપાએલું છે તેની ઝાંખી સ્વરખી થાય, તેની ઉપર શ્રદ્ધા રહે, તો જ જીવ્યું સાર્થક થાય. તેની શોધ એજ પરમ પુરૂષાર્થ છે.

૫૧

ક્ષણે ક્ષણે વૈદ્ય, હકીમ, અને દાકતરને ત્યાં દોડવાથી ને શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો ભરવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન ટુંકું કરે છે, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબુ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે. અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો શુભામ બને છે.

૫૨

મારી માન્યતા છે કે મનુષ્યને દેવા લેવાની લાગ્યેજ જરૂર રહે છે. પથ્થ અને ચાણી, માટી ઇત્યાદિના ઘરગથુ ઉપ-ચારોથી એક હજારમાંથી નવસેં નવાણું કેસ સારા થઈ શકે છે.

૫૩

મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય બાળક તરોકે માતાનું દૂધ પીએ છે, તે ઉપરાંત બીજા દૂધની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્યનો ખોરાક વનપક ફળો, લીલાં અને સૂકાં સિવાય બીજો નથી. બદામાદિ બીજોમાંથી અને દ્રાક્ષાદિ ફળોમાંથી તેને શરીર અને બુદ્ધિનું પૂર્ણ પોષણ મળી રહે છે. આવા ખોરાક ઉપર જે રહી શકે તેને સાડા પ્રહસ્યર્યાદિ આત્મસંયમ સહેલી વસ્તુ થઈ પડે છે. ‘આહાર તેવો ચોડકાર’ “માણસ જેવું ખાય તેવો થાય છે.” એ કહેવતમાં ઘણું તથ્ય છે એમ મેં અને મારા સાથીઓએ અનુભવ્યું છે.

૫૪

“ખાવાપીવાની સાથે આત્માને સંબંધ નથી.” “તે નથી ખાતો, નથી પીતો, જે પેટમાં બળ છે તે નહિ, પણ જે વચનો અંદરથી નીકળે છે તે હાનિલાલ કરે છે,” વિગેરે ફલીલો હું બાણું છું. એમાં તથ્યાંશ છે. પણ ફલીલમાં ઉતર્યા વિના અહિં તો મારો દૃઢ નિશ્ચયજ મૂકી દઉં છું, કે જે મનુષ્ય ઇશ્વરથી ડરીને ચાલવા ઇચ્છે છે, જે ઇશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા ઇચ્છે છે, એવા સાધક અને મુમુક્ષુને સાડા પોતાના ખોરાકની પસંદગી—ત્યાગ અને સ્વીકાર—એટલાંજ આવશ્યક છે જેટલા વિચાર અને વાચાની પસંદગી—ત્યાગ અને સ્વીકાર આવશ્યક છે.

૫૫

મનુષ્ય અને તેનું કામ એ બે નોખી વસ્તુ છે. સારાં

આત્મકથાનાં અમૃતબિંદુઓ

કામ પ્રત્યે આદર અને નકારાં કામ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવો જ જોઈએ. સારાં નરસાં કામ કરનાર પ્રત્યે હંમેશાં આદર અને હયા હોવાં જોઈએ. આ વસ્તુ સમજવે સહેલી છે છતાં તેનો અમલ ઓછામાં ઓછો થાય છે, તેથી જ આ જગતમાં ઝેર ફેલાયાં કરે છે.

સત્યની શોધના મૂળમાં આવી અહિંસા રહેલી પ્રતિજ્ઞા અનુભવ્યાં કરૂં છું. તંત્રીની સામે ઝગડો શોભે, તંત્રની સામે ઝગડો કરવો તે પોતાની સામે કર્યા બરોબર છે. કેમકે બધા એકજ પીંછીથી દોરાએલા છીએ, એકજ બ્રહ્માની પ્રજા છીએ. તંત્રીમાં તો અનંત શક્તિ રહેલી છે. તંત્રીનો અનાદર તિરસ્કાર કરવા જતાં તે શક્તિઓનો અનાદર થાય ને તેમ થતાં તંત્રીને તેમજ જગતને નુકશાન પહોંચે.

૫૬

વર્તમાન પત્રો સેવા ભાવથી જ ચાલવાં જોઈએ એ હું ઈંડિયન ઓપિનિયન ' ના પહેલા માસની કારકીદીમાંથી જ જોઈ ગયો. વર્તમાન પત્ર એ ભારે શક્તિ છે. પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ ડુબાવે છે ને પાકનો નાશ કરે છે, તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરે છે. એ અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશ કરતાં વધારે ઝેરી નીવડે છે, અંદરનો જ અંકુશ લાભદાયી હોઈ શકે.

આ વિચાર સરળી સાચી હોય તો દુનિયાનાં કેટલાં વર્તમાન પત્રો નબી શકે ? પણ નકામાને બંધ કોણ કરે ?

કામનું ને નકામનું સાથે સાથે ચાલ્યાં જ કરવાનાં. તેમાંથી મનુષ્યે પોતાની પસંદગી કરવી રહી.

૫૭

મારા અનુભવમાં મેં ઘણીવાર જોયું છે કે આપણે ઈચ્છીએ છીએ કંઈ ને થાય કંઈ બીજું જ. પણ મેં સાથે સાથે એ પણ અનુભવ્યું છે કે જ્યાં સત્યની સાધના અને ઉપાસના છે ત્યાં આપણી ધારણા પ્રમાણે ભલે પરિણામ ન આવે, તો પણ અણધારેલું આવે તે પરિણામ અકુશલ નથી હોતું ને કેટલીક વેળા ધાર્યા કરતાં વધારે સાફ હોય છે.

૫૮

છોકરાંમાં માબાપની આકૃતિનો વારસો જેમ ઉતરે છે તેમ તેમના ગુણદોષનો વારસો પણ ઉતરે જ છે. તેમાં આસપાસના વાતાવરણને કારણે અનેક પ્રકારની વધઘટ થાય છે ખરી, પણ મૂળ મૂલ્ય બાપદાદા ઇત્યાદિ તરફથી મળેલી હોય છે તે જ ખરી. એવા દોષોના વારસામાંથી કેટલાંક બાળકો પોતાને બચાવી લે છે એમ મેં જોયું છે. એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે, તેની બલિહારી છે.

૫૯

તેની (બ્રહ્મચર્યની) મુશ્કેલીનો અનુભવ આજ લગી કર્યા કઈ છું. તેનું મહત્વ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે જોઈ છું. તેના વિનાનું જીવન મને શુષ્ક અને જાનવરનાં જેવું લાગે છે. જાનવર સ્વભાવે નિરંકુશ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સ્વેચ્છાએ

અંકુશિત બનવામાં છે. પ્રદ્વયર્થની જે સ્તુતિ ધર્મશ્રેયોમાં જોવામાં આવે છે તેમાં પૂર્વે અતિશયોક્તિ લાગતી તેને બદલે હવે તે યોગ્ય છે ને અનુભવપૂર્વક થયેલી છે એમ દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

૬૦

શુદ્ધ પ્રદ્વયર્થમાં તો વિચારની મલિનતા પણ ન હોવી જોઈએ. સંપૂર્ણ પ્રદ્વયારીના સ્વપ્નામાં પણ વિકારો વિચાર ન હોય. ને જ્યાં સુધી વિકારી સ્વપ્નાં સંભવે ત્યાં લગી પ્રદ્વયર્થ બહુ અપૂર્ણ છે એમ માનવું જોઈએ.

૬૧

માણસ રસને સાડું નહિં પણ શરીર નભાવવા સાડું જ ખાય. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય જ્યારે કેવળ શરીરને અને શરીરને વાટે આત્માનાં દર્શનને જ અર્થે કાર્ય કરે ત્યારે તેમાંના રસો શૂન્યવત્ થાય છે, ને ત્યારેજ તે સ્વાભાવિકપણે વર્તે છે એમ કહેવાય.

૬૨

નાશવંત શરીરને શોભાવવા, તેનું આયુ વધારવા આપણે અનેક પ્રાણીઓનાં બલિદાન આપીએ છીએ. છતાં તેમાં શરીર અને આત્મા બંને હણાય છે. એક રોગને મટાડતાં, ઇન્દ્રિયના ભોગો ભોગવવા મથતાં અનેક નવા રોગો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. ભોગો ભોગવવાની શક્તિ પણ છેવટે ખોઈ બેસીએ છીએ. ને

આ ક્રિયા આપણી આંખ સમક્ષ ચાલી રહી છે છતાં તેને જોવાની ના પાડીએ છીએ.

૬૩

મારો અનુભવ મને તો એમ શીખવે છે કે જેનું મન સંયમ પ્રતિ જઈ રહ્યું છે તેને ખોરાકની મર્યાદા અને નિરાહાર બહુ મદદ કરનારાં છે. તેની મદદ વિના મનની નિર્વિકારતા અસંભવિત જણાય છે.

૬૪

હૈતુ વિના, મન વિના થયેલા શારીરિક ઉપવાસનું સ્વતંત્ર પરિણામ વિષય રોઠવામાં નીપજશે એમ માનવું ભુલ ભરેલું છે.

૬૫

ઉપવાસાદિ સંયમીના માર્ગમાં એક સાધન રૂપે આવશ્યક છે. પણ તે જ બધું નથી. અને જો શરીરના ઉપવાસની સાથે મનનો ઉપવાસ ન હોય, તો તે દંભમાં પરિણમે અને નુકશાનકારક નીવડે.

૬૬

દરેક બાળકને ઘણાં પુસ્તકો અપાવવાની મેં જરૂર ન હોતી જોઈ. વિદ્યાર્થીનું પાઠ્ય પુસ્તક શિક્ષક જ હોય એમ મને લાગ્યું છે. શિક્ષકોએ પુસ્તકમાંથી શીખવેલું એવું થોડું જ મને યાદ છે. જેઓએ પોતાના મુખેથી શીખવેલું તેનું સ્મરણ આજે પણ રહી ગયું છે.

બાળકો આંખેથી ગ્રહણ કરે છે, તેના કરતાં કાનેથી સાંભળેલું ઓછા પરિશ્રમથી ને ઘણું વધારે ગ્રહણ કરી શકે છે. બાળકોની પાસે હું એક પણ પુસ્તક પુરૂં વંચાવી ગયો હોઉં એવું મને યાદ નથી.

૬૭

આત્મજ્ઞાન ચોથા આશ્રમમાં મળે એવો વહેમ સાંભળ્યો છે. પણ જેઓ ચોથા આશ્રમ લગી આ અમૂલ્ય વસ્તુને મુલતવી રાખે છે તેઓ આત્મજ્ઞાન નથી પામતા, પણ બુઢાપો અને બીજું પણ દયાજનક બચપણ પામી પૃથ્વી પર બોબ રૂપે જીવે છે, એવો સાર્વત્રિક અનુભવ જોવામાં આવે છે.

૬૮

શરીરની કેળવણી શરીરની કસરતથી અપાય, બુદ્ધિની બુદ્ધિની કસરતથી, તેમ આત્માની આત્માની કસરતથી. આત્માની કસરત શિક્ષકના વર્તનથીજ આપી શકાય. એટલે સુવકોની હાજરી હોય નહીં તેમ છતાં શિક્ષકે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૬૯

લંકામાં એકેલો શિક્ષક પોતાના વર્તનથી પોતાના શિષ્યોના આત્માને હલાવી શકે છે. હું જુહું બોલુ અને મારા શિષ્યોને સાચા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું તે ફોગટ જાય. ઠરપોઠ શિક્ષક શિષ્યને વીરતા નહિં શીખવી શકે. વ્યભિચારી શિક્ષક શિષ્યોને સંયમ કેમ શીખવે ? મેં જોયું કે મારે મારી

પાસે રહેલા યુવકો અને યુવતીઓની સમક્ષ પદાર્થ પાઠ રૂપે થઈને રહેવું રહ્યું. આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા. મારે અર્થ નહિં તેમને અર્થ મારે સારા થવું ને રહેવું જોઈએ એમ હું સમજ્યો.

૭૦

મામાપોની દેખરેખ ખરોખર હોય તો પોતાનાં સારાં નઠારાં છોકરાં સાથે રહે ને ભણે તેથી સારાંને કશી હાનિ નથી. પોતાનાં છોકરાંને તીજેરીમાં પુરી રાખવાથી તે શુદ્ધજ રહે છે બહાર કાઢવાથી અભડાય છે એવો કોઈ નિયમ તો નથીજ. હા, આટલું ખરૂં છે કે જ્યાં અનેક પ્રકારના બાળકો તેમજ બાળાઓ સાથે રહેતાં ભણતાં હોય, ત્યાં મામાપની અને શિક્ષકની કસોટી થાય છે, તેમને સાવધાન રહેવું પડે છે.

૭૧

મારો કહેવાનો (સિદ્ધ કરવાનો) એવો આશય નથી કે શિષ્યોના પ્રત્યેક દોષને સાડા હમેશાં શિક્ષકોએ ઉપવાસાદિ કરવાંજ જોઈએ. પણ હું માનું છું કે કેટલાક સંજોગોમાં આવા પ્રાયશ્ચિતરૂપ ઉપવાસને અવશ્ય સ્થાન છે. પણ તેને સાડા વિવેક અને અધિકાર જોઈએ. જ્યાં શિક્ષક શિષ્ય વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમબંધન નથી, જ્યાં શિક્ષકને પોતાને શિષ્યના દોષનો ખરો આઘાત નથી, જ્યાં શિષ્યને શિક્ષક પ્રત્યે આદર નથી ત્યાં ઉપવાસ નિર્વર્થક છે, અને કદાચ હાનિકર પણ થાય. પણ આવા ઉપવાસ એક ટાણાં વિષે ભલે શંકા હોય, પરંતુ શિક્ષક

૨૭

શિષ્યના દોષોને સાફ થોડે ઘણે અંશે જવાબદાર છે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી.

૭૨

સત્યને અનુસરતાં ક્રોધ, સ્વાર્થ, દ્વેષ ઇત્યાદિ રહેજે શમતા હતા. ન શમે તો સત્ય મળતું નોતું. રાગદ્વેષાદિથી ભરપુર માનવી સરળ ભલે હોઈ શકે, વાચાનું સત્ય ભલે પાળે, પણ તેને શુદ્ધ સત્ય ન જ મળે. શુદ્ધ સત્યની શોધ કરવી એટલે રાગદ્વેષાદિ દ્રવ્યો સર્વથા મુક્તિ મેળવવી.

૭૩

મને ખબર પડી કે લાખા ઉપવાસ કરનારે જ્યેષ્ઠી તાકાત ઝટ મેળવવાનો કે બહુ ખાવાનો લોભ નજરાખવો ઘટે. ઉપવાસ કરવા કરતાં તે ઉતારવામાં વધારે સાવધાન રહેવું પડે છે ને કદાચ તેમાં વધારે સંયમ પણ હોય.

૭૪

કર્તવ્યનું લાન થવું એ હમેશાં દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોતું નથી. સત્યના પૂજારીને ઘણી વેળા ગોથાં ખાવાં પડે છે.

૭૫

અહિંસા વ્યાપક વસ્તુ છે. હિંસાની હોળી વચ્ચે સપડાયેલાં આપણે પામર પ્રાણી છીએ. ‘જીવ જીવની ઉપર જીવે છે’ એ ખોટું વાક્ય નથી. મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ બાહ્ય હિંસા વિના નથી જીવી શકતો. ખાતાં પીતાં, ખેસતાં ઉઠતાં, બધી ક્રિયાઓમાં, ઇચ્છા અનિચ્છાએ, કંઈક હિંસા તે કર્યાજ કરે

છે. તે હિંસામાંથી નીકળવાનો તેનો મહાપ્રયાસ હોય, તેની ભાવનામાં કેવળ અનુકંપા હોય, તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુનો નાશ ન ઇચ્છે, અને યથાશક્તિ તેને બચાવવા પ્રયાસ કરે, તો તે અહિંસાનો પુખ્તરી છે. તેની પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર સંયમની વૃદ્ધિ થશે, તેનામાં નિરંતર કઠ્ઠણ વધતી હશે. પણ કોઈ દેહધારી બાહ્ય હિંસાથી સર્વથા મુક્ત નહિ થઈ શકે.

૭૬

અહિંસાના પડમાંજ અદ્વૈતભાવના રહેલી છે. અને જો પ્રાણીમાત્રનો અલેદ્દ હોય તો એકના પાપની અસર ખીળની ઉપર થાય છે તેથી પણ મનુષ્ય હિંસાથી કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી રહી શકતો. સમાજમાં રહેલો મનુષ્ય સમાજની હિંસામાં અનિચ્છાએ પણ લાગીદાર બને છે. જ્યારે એ પ્રજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય ત્યારે અહિંસાને માનનાર વ્યક્તિનો ધર્મ તે યુદ્ધ અટકાવવાનો છે. તે ધર્મનું જે પાલન ન કરી શકે, જેનામાં વિરોધ કરવાની શક્તિ ન હોય, જેને વિરોધ કરવાનો અધિકાર ન પ્રાપ્ત થયો હોય તે યુદ્ધ કાર્યમાં ભળે, અને ભળતો છતો તેમાંથી પોતાને અને પોતાના દેશને તેમજ જગતને ઉગારવાની હાદ્દિક કોશીશ કરે.

૭૭

સત્યનો આગ્રહી રૂઢીને વળગીને જ કંઈ કાર્ય ન કરે, તે પોતાના વિચારને હઠપૂર્વક ન વળગે, તેમાં દોષ હોવાનો સંભવ હમેશાં માને, અને તે દોષનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ગમે

તેટલાં જોખમો હોય તે ખેડીને પણ તેનો સ્વીકાર કરે ને પ્રાયશ્ચિત પણ કરે.

૭૮

એવાં સ્મરણાં ઘણાં છે કે જેનો મહાન આશ્રય ઘણી વિપત્તિઓ અને વિરોધોમાં મને મળી શક્યો છે. શ્રદ્ધાળુ આવાં મીઠાં સ્મરણોમાં જુએ છે કે ઇશ્વર દુઃખરૂપી કડવાં ઔષધો આપે છે. તેનીજ સાથે મૈત્રીનાં મીઠાં અનુપાનો પણ આપેજ છે.

૭૯

જે પ્રજા સ્વતંત્રતા ઇચ્છે તેની પાસે પોતાની રક્ષાના અન્તિમ ઇલાજ હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે આવા ઇલાજો હિંસક હોય છે. સત્યાગ્રહ એ શુદ્ધ અહિંસક શસ્ત્ર છે. તેનો ઉપયોગ અને તેની મર્યાદા બતાવવાનો મારો ધર્મ માનું છું. અંગ્રેજ સરકાર શક્તિમાન છે એ વિષે મને શંકા નથી. પણ સત્યાગ્રહ સર્વોપરિ શસ્ત્ર છે એ વિષે પણ મને શંકા નથી.

૮૦

લૌકિક સમ્બન્ધ કરતાં આધ્યાત્મિક સંબંધ વધારે કિંમતી છે. આધ્યાત્મિક વિનાનો લૌકિક સંબંધ પ્રાણ વિનાના દેહસમાન છે.

૮૧

અનુભવે જોઈું છું કે વિનય સત્યાગ્રહનો કઠિન અંશ છે. વિનય એટલે માનપૂર્વક વચન ઉચ્ચારણ એટલોજ અર્થ નથી.

વિનય એટલે વિરોધી પ્રત્યે પણ મનમાં આદર, સરળભાવ, તેના હિતની ઇચ્છા ને તે પ્રમાણે વર્તન.

૮૨

જ્યાં લગી જુદા જુદા ધર્મ રહ્યા છે ત્યાં લગી પ્રત્યેક ધર્મને કાંઈક ખાસ બાહ્ય સંજ્ઞાની કદાચ આવશ્યકતા હોય. પણ જ્યારે બાહ્ય સંજ્ઞા કેવળ આડંબર રૂપે થઈ પડે, અથવા પોતાના ધર્મને બીજા ધર્મથી તારવી કાઢવા સાફ વપરાય, ત્યારે તે ત્યાજ્ય થઈ પડે છે. અત્યારે જનોઈ હિંદુધર્મને ઉંચે લઈ જવાનું સાધન છે એમ જોતો નથી એટલે તેને વિષે હું તટસ્થ છું.

૮૩

જો કે નમ્રતાનો અભાવ હું ઠેકઠેકાણે અનુભવતો હતો, છતાં નમ્રતાને વ્રતમાં સ્થાન દેવાથી નમ્રતા મટી જવાનો આભાસ આવતો હતો. નમ્રતાનો પૂરો અર્થ શૂન્યતા છે. શૂન્યતાને પહોંચવાને અર્થે બીજાં વ્રતો હોય. શૂન્યતા એ મોક્ષની સ્થિતિ. મુમુક્ષુ કે સેવકના પ્રત્યેક કાર્યમાં જો નમ્રતા -નિરભિમાનતા ન હોય તો તે મુમુક્ષુ નથી, સેવક નથી, તે સ્વાર્થી છે, અહંકારી છે.

૮૪

આ દેશ બ્રૂખમરાથી એવો પીડાય છે કે લિખારીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. ને તેઓ ખાવાનું મેળવવાને સાફ સામાન્ય મર્યાદાનો લોપ કરે છે. ધનિક લોકો વગર વિચારે

આવા લિખારીઓને સાડાં કામ શોધી આપવાને બદલે તેમને લિક્ષા આપી પોષે છે.

૮૫

મેં હંમેશાં એમ માન્યું છે કે બીજાના ગજ જેવડા દોષોને આપણે રજ જેવડા કરી જોઈએ ને પોતાના રાઈ જેવડા લાગતા દોષોને પહાડ જેવડા જોતાં શીખીએ, ત્યારેજ આપણને પોતાના ને પારકા દોષોનું ઠીક ઠીક પ્રમાણ મળી રહે. મેં એમ પણ માન્યું છે કે આ સામાન્ય નિયમનું પાલન સત્યાશ્રહી થવા ઇચ્છનારે તો ઘણી વધારે સૂક્ષ્મતાથી કરવું જોઈએ.

૮૬

સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સાડાં અહિંસા એજ એક માર્ગ છે. એમ આ પ્રકરણોને યાને યાને (આત્મકથાના) ન દેખાયું હોય તો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજી છું. પ્રયત્ન વ્યર્થ હો પણ વચન વ્યર્થ નથી. મારી અહિંસા સાચી તોયે કાચી છે, અપૂર્ણ છે. તેથી મારી સત્યની ઝાંખી હજારો સુરજને એકઠા કરીએ તોપણ જે સત્યરૂપી સૂરજના તેજનું પુરૂં માપ ન મળી શકે એવા સુરજના એક કિરણ માત્રના દર્શન રૂપજ છે. એનું સંપૂર્ણ દર્શન સંપૂર્ણ અહિંસા વિના અશક્ય છે. એટલું તો હું મારા આજ લગીના પ્રયોગોને અંતે અવશ્ય કહી શકું છું.

૮૭

આવા વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સાડાં

જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથીજ સત્યની મારી પૂજા મને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી ગઇ છે.

ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને નથી જાણતો એમ કહેતાં મને સંકેત નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.

૮૮

આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય ન જ સધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિંસા ધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે અશુદ્ધતાત્મા પરમાત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે. એટલે જીવન માર્ગનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ સાધ્ય છે, કેમકે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વચ્ચે એવો નિકટ સંબંધ છે કે એકની શુદ્ધિ અનેકની શુદ્ધિ બરાબર થઇ પડે છે અને વ્યક્તિ ગત પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સત્યનારાયણે સહુને જન્મથીજ આપી છે.

૮૯

શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે, એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણ મથતાં છતાં હું પહોંચ્યો નથી. તેથી લોકની સ્તુતિ મને ભોળવી શકી નથી. એ સ્તુતિ ઘણી વેળા ડાંગે છે.

૯૦

મનના વિકારોને જીતવા એ જગતને શસ્ત્રયુદ્ધથી જીતવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ હું મારામાં સંતાઈ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રસ લુટ્યો છે, આજે લુટી રહ્યો છું, પણ હું જાણું છું કે મારે હજી વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સાફ મારે શૂન્યવત બનવાનું છે.

૯૧

મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે. અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે.

૯૨

મારે મન સત્ય જ સર્વોપરિ છે અને તેમાં અગણિત વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ સત્ય તે સ્થૂલ-વાચાનું-સત્ય નહિ. આ તો જેમ વાચાનું તેમ વિચારનું ખરું. આ સત્ય તે આપણું કલ્પેલું સત્ય જ નહિ, પણ સ્વતંત્ર ચિર-સ્થાયી સત્ય એટલે કે પરમેશ્વર જ.

૯૩

સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે. જગત આખું રજકણને કચડે છે, પણ સત્યનો પૂઞરી તો

રજકણ સુદ્ધાં તેને કચડી શકે એવો અદ્ય ન બને ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર સત્યની ઝાંખી હલ્લ છે.

૯૪

હું તો પગલે પગલે જે જે વસ્તુઓને જોઉં તેના ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય એવા બે ભાગ પાડી લઉં અને જેને ગ્રાહ્ય વસ્તુ સમજું તે પ્રમાણે મારા આચારોને ઘડું. અને જ્યાં લગી એ પ્રમાણે ઘડાયલા આચાર મને એટલે મારી બુદ્ધિને અને આત્માને સંતોષ આપે, ત્યાં લગી મારે તેનાં શુભ પરિણામો વિષે અચલિત વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ.

૯૫

જેમ જેમ હું વિચાર કરતો જાઉં છું. મારા ભૂતકાલના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખતો જાઉં છું, તેમ તેમ માફ અદ્યપણું હું શુદ્ધ રીતે જોઈ શકું છું. મારે જે કરવું છે, જેની હું ૩૦ વર્ષ થયા ઝંખના કરી રહ્યો છું, તે તો આત્મદર્શન છે, તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, મોક્ષ છે. માફ ચલનવલન બધું એ જ દૃષ્ટિએ થાય છે. માફ લખાણ બધું એ જ દૃષ્ટિએ છે. અને માફ રાજ પ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર ઝંપલાવવું પણ એ જ વસ્તુને આધીન છે !

સમાપ્ત.

